

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МАГІСТРАТ: СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Магістратське правління в містах набиало чинності завдяки привілеям на магдебурзьке право, яке було одним з найпоширеніших середньовічних прав міських громад на теренах Західної та Східної Європи. Надання містам магдебурзького права автоматично звільняло їх від юрисдикції місцевої державної адміністрації та санкціонувало створення органів станового міщанського самоврядування та суду – магістратів. Міста Чернігово-Сіверщини, що входили до складу Речі Посполитої так само долучилися до німецьких самоврядних традицій.

На початку XVII ст. тяжкі випробування випали на долю Чернігова. У 1611 р. місто було спалене польськими військами на чолі з Горностаєм. Відтоді, як згадують джерела, Чернігів протягом 12 років не міг отямитись від розвали. Опанувавши регіон на підставі Деулінського перемир'я 1618 р., уряд Речі Посполитої намагався перетворити Чернігів у свій надійний форпост на кордоні з Московським царством і прагнув стимулювати його розбудову.

Підвалини міського самоврядування в Чернігові було закладено на підставі привілею на магдебурзьке право короля Сигізмунда III від 27 березня 1623 р.: «будучи на оборонному місці, може своїми валами не тільки стримувати ворожі штурми, але і бути заслоною кордонів нашої коронної держави, зичимо всемірно, щоб воно якнайшвидше зміцнювалось, приумножувалось і прикрашалось, ставало потужнішим проти ворогів і раптових небезпек». З огляду на особливий статус щойно приєднаних до Речі Посполитої земель (чернігівська Сіверщина була надана в особисту адміністрацію королеви-чача Владислава) король призначив довічним війтом капітана Яна Куновського, якому доручалося організувати вибори урядовців і налагодити діяльність магістрату. Водночас Чернігів одержав гербову печатку, на якій було зображено Святого Владислава, «в латах убранного», який тримав у правій руці червону хоругву.

Тяглість самоврядної традиції і консерватизм міщанської спільноти засвідчує той факт, що зображення Святого Владислава зберігалось на печатці Чернігівського магістрату аж до 1782 р., коли указом Катерини II було затверджено новий герб Чернігова – «герб состоит из четверугольного продолговатого щита; в нем нижние углы круглые, а в нижнем краю, по середине, острое возвышение. На щиту стоит в сребрном поле одноглавый черный, увенчанный золотою короною, с распростертыми крыльями, в левую сторону смотрящий орел, у которого нос и обе ноги по самые перья золотые; в левой когте держит вкось длинный позлащенный крест, так что оный крест, лежа на груди и шее орла, верхнею своею частью между правым крылом и головою находится».

Досить архаїчна емблематика зберігалася і на прапорі Чернігівського магістрату. За свідченням О. Шафонського, «магистратовое знамя... треугольное, и состоит из голубаго штофу. На одной стороне написан образ Преображения Господня; по сторонам сего образа на правой – пророк Мойсей, а на левой – пророк Илия; в подножии онаго Святыи Апостол Иоанн, Апостол Петр и Апостол Иаков; на другой стороне прежний магистратский герб. Кайма онаго знамя желтаго штофу, по краям которой, во место позументу, золотыя и сребная сусальныя полосы и шелковым шнурком обшиты. На верху древка деревянная, позолоченная булава и над оною такой же крест».

Після Української національної революції середини XVII ст. та приєднання України до Росії міщанство намагалось зберегти status quo. На цьому ґрунті й було досягнуто порозуміння з гетьманським та царським урядами. У листопаді 1649 р. право Чернігова на самоврядування підтвердив своїм універсалом гетьман Б. Хмельницький, а 27 червня 1655 р. цар Олексій Михайлович надав місту першу конфірмаційну грамоту.

Чернігівський магістрат був розташований в історичному центрі міста – спочатку в колишньому будинку П. Полуботка, що неподалік від Чернігівської полкової канцелярії, будівля якої збереглася до наших днів, а потім у двоповерховій споруді поблизу Прогорілої чи Миколаївської брами у північно-східній частині дитинця.

Рештки фундаментів останньої у 80-х рр. ХХ ст. виявив і дослідив відомий чернігівський архітектор і краєзнавець А. Карнабід. За його свідченням, будинок магістрату загальною площею близько 350 кв. м. був споруджений з якісної червоної цегли місцевого виробництва на міцному вапняному розчині й мав просторі підвальні приміщення, перекриті коробовими та хрестовими склепіннями.

У складі Чернігівського магістрату мали функціонувати 2 колегії – рада (на чолі з бурмистром) та лава (на чолі з війтом). Розмежування їхніх функцій не завжди було чітким, хоча зазвичай лава виступала як судова установа насамперед у кримінальних та цивільних справах, а рада – у справах адміністративних та складних цивільних. Проте всупереч німецькому взірцю в українських містах не завжди спостерігалось чітке розмежування функцій ради та лави, які здебільшого формували єдину колегію.

Чернігівський магістратський уряд складався з 11 – 12 осіб – війта, 4 бурмистрів, 5 – 6 «рочних» райців та 1 писаря. Принаймні, це класичний варіант складу урядовців магістрату, який засвідчили ревізії та переписи міського населення у ХVIII ст.

Чернігівський магістрат як орган місцевого самоврядування мав опікуватися господарським життям міста, здійснювати контроль за діяльністю промислових і торговельних закладів. Королівський привілей на магдебурзьке право заохочував до створення ремісничих об'єднань. Одним із перших за санкцією магістрату в Чернігові був створений перепечайський (пекарський або хлібників) цех.

Втім у другій половині ХVII – ХVIII ст. цей порядок досить часто порушувався внаслідок втручання козацьких урядовців – саме гетьмани й чернігівські полковники санкціонували створення нових цехів і надавали конфірмаційні та оборонні універсали вже існуючим. З 8 цехів, що у різний час протягом другої половини ХVII – ХVIII ст. функціонували в Чернігові, тільки три (перепечайський, шаповальський і ткацький) були легітимізовані на підставі рішень магістрату. Проте усі вони (за винятком цеху музик) у своїй повсякденній діяльності підпорядковувались магістрату, сплачували до міської скарбниці встановлені податки і виконували належні повинності.

Важливою особливістю ремісничих цехів Лівобережної України, зокрема Чернігова, була відсутність станової замкнутості. До цехів могли належати міщани, козаки й селяни прилеглих сіл. Крім того, поряд з міщанами ремеслом займалися і козаки, підпорядковані Чернігівській полковій управі, внаслідок чого часто-густо виникала плутанина щодо юридичного статусу цехів та обсягу їхніх повинностей.

Окрім ремесел чернігівські міщани займалися передусім гуральництвом, броварництвом і тісно пов'язаним з ними шинкуванням. Конфірмаційні грамоти та універсали, надані Чернігівському магістрату протягом другої половини XVII – XVIII ст., неодмінно наголошували на тому.

Чернігівський магістрат також опікувався розвитком торгівлі. Місцеве міщанство користувалося монопольним правом на продаж товару вроздріб, а приїжджі купці могли торгувати лише оптом. Переслідувалась торгівля у передмісті, по селах та «укромних местах». Чернігівське міщанство отримало свободу дій у сфері торгівлі, місто здобуло статус «складочного места» – торгового центру для своєї округи.

Протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. у Чернігові щороку відбувалися три ярмарки тривалістю по два тижні. Перший з них збирався на Великдень, другий – у вересні на свято Святого Семена, а третій – у січні на Богоявлення. У другій половині XVIII ст. щороку відбувалися вже 4 ярмарки: у січні на Богоявлення, навесні «в десятую после Светлого Воскресения Пятницу», в липні – Прокопіївський та у вересні – Євстафіївський, причому тривали вони вже по два-три тижні. Крім місцевих мешканців, на них торгували купці з Ніжина, Стародуба, Києва та Москви. По понеділках і п'ятницях у місті збиралися торги, на які зазвичай привозили «дрова, строевой лес, разный хлеб, сено и другие съестные и прочие мелкие крестьянские вещи». Водночас зростала мережа крамниць, які здебільшого належали заможним міщанам, – якщо у першій чверті XVIII ст. їх налічувалось усього 13, то наприкінці його – близько 100.

Однак протягом XVII – XVIII ст. Чернігів не спромігся скласти серйозної конкуренції таким торговельним центрам як Ніжин,

Стародуб та Київ, які разом зі столичним Глуховом немовби зусібіч відгородили його від найпривабливіших і найперспективніших ринків. Зокрема, стародубське купецтво, що значною мірою складалося з російських старовірів, поступово зосередило у своїх руках торгівлю з суміжними російськими та білоруськими землями, а впливова ніжинська грецька купецька громада фактично монополізувала південний напрям у зовнішній торгівлі. Не дивно, отже, що чернігівське міщанство не спромоглося сформувати значний купецький прошарок, який сприяв би економічному зростанню міста.

Одна з найважливіших функцій Чернігівського магістрату полягала у забезпеченні «благочиния и благоустройства». До сфери діяльності міського уряду належали нагляд за санітарним станом, ремонт мостів і гребель, утримання порому, протипожежна охорона та дотримання в місті правопорядку. На сторожі благоустрою стояв відповідальний за санітарний стан райця – городничий. У цій сфері магістрат співробітничав з козацьким урядом в особі городского отамана, а також ще одного городничого, якого призначала полкова канцелярія.

Магістрат вимагав від мешканців Чернігова вчасно прибирати мертвих тварин та бруд зі своїх дворів, які слід було вивозити за межі міста на спеціально визначені ділянки. Гній городяни мали вивозити на «Гноєву» греблю на р. Стрижень неподалік Красного мосту. З вулиць та площ непотріб були зобов'язані вивозити ті, хто повертався з торгів на порожніх підводах. Заборонялися забій хворої худоби і продаж недоброякісного м'яса.

Магістрат стежив за дотриманням правопорядку та безпеки у місті. До обов'язків міського уряду належали «пресечение преступлений и беспорядков, запрещение азартных игр (в кости), кулачных боев». Магістрат винаймав «пляцову сторожу», яка вночі охороняла крамниці й склади, виловлювала і брала «под караул» «бродяг» та жебраків.

Справжнім лихом для Чернігова протягом другої половини XVII – XVIII ст. були пожежі. Відповідаючи за протипожежну організацію міста, магістрат мав списки усіх будівель, протипожежного майна, що зберігалося у дворах (відра, сокири,

заступи, лопати тощо). У кожному дворі мала бути достатня кількість води у діжках, до дахів приставлені драбини «переметні і підставні, а на довших жердках прикріплені мочали». В організації протипожежної справи міський уряд спирався передусім на цехи, для яких було розроблено спеціальні настанови. За дотриманням правил протипожежної безпеки стежив райця, який доглядав за чистотою димоходів, зобов'язував власників будинків бути напоготові «як се було визначене в оповіщені, прикріпленим в нього на воротах». На порушників установлених правил накладався штраф.

Магістратська адміністрація була наділена функціями судової установи. До її компетенції належав розгляд цивільних та кримінальних справ. Позов до міського суду міг подати як міщанин, так і представник іншого стану, однак одна зі сторін обов'язково мала бути підвідомчою магістрату. У засіданні магістратського суду в разі, коли одну із сторін представляв козак, брали участь представники сотенної або полкової канцелярії. Формально апеляційною інстанцією для магістрату був Генеральний військовий суд. Втім, як зазначає більшість дослідників, полкова старшина часто-густо порушувала цей порядок, втручаючись у судочинство не лише Чернігівського магістрату.

Судовий процес був побудований таким чином, що обидві сторони мали давати свідчення у магістраті. Якщо справа не потребувала розгляду у вищій інстанції, вона вирішувалась доволі швидко. Судоговоріння здійснювалося публічно, «допускалось широке участие населения, которое могло перейти из роли публики в роль свидетеля», якщо в тому була потреба. Справу слухали війт та бурмистри, після чого магістрат виносив ухвалу – «определение», яке вказувало на подальші його дії. Зазвичай виконавцями судових рішень призначалися райці. Вони також проводили розслідування, опитували свідків. Матеріали судових засідань протоколювали в актових книгах, причому цивільні та нескладні кримінальні справи зазвичай фіксувалися в одній книзі.

Характер та зміст цивільних і кримінальних справ, що розглядалися магістратом, засвідчують записи у міських актових книгах. У них акуратно протоколювалося все, що відбувалося в

суді, – розгляд судових позовів, допити свідків, винесення вироків. Як свідчать актові книги магістрату другої половини XVIII ст., суд найчастіше розглядав такі категорії цивільних справ, як суперечки за землю, спадщину, розподіл рухомого і нерухомого майна, стягнення боргів тощо.

Крім численних цивільних справ магістрат розглядав нескладні кримінальні справи про крадіжки, бійки та інші протизаконні дії. Непорозуміння та бійки часом виникали між міщанами та російськими військовими, які квартирували у місті. Обидві сторони зазвичай спершу апелювали до магістрату.

Окрім позовів, магістрат отримував численні скарги, донесення, протести, за якими не було сенсу порушувати судові справи, проте вони розглядалися урядовцями і обов'язково фіксувалися у міських актових книгах.

Чернігівський магістрат за усталеною традицією протягом другої половини XVII – XVIII ст. виконував обов'язки нотаріальної установи. Він санкціонував договори про купівлю або продаж рухомого і нерухомого майна, реєстрував купчі на землю та млини, заповіти, розписки тощо. Подібні угоди укладалися в присутності вйта, бурмистрів та райців. Збереглися численні витяги з міських актових книг, оформлені у вигляді нотаріально засвідчених актів. Для оформлення купівлі-продажу до магістрату зверталися не лише мешканці міста. Уряд також засвідчував угоди на прохання представників інших станів. Найчастіше реєструвалися купчі на нерухомість – земельні ділянки, млини, рудні тощо. У Чернігівському магістраті протягом 1669 – 1734 рр. систематично засвідчували купівлю-продаж нерухомості представники родини Полуботків. Магістрат засвідчував також духівниці, реєструючи їх у міських актових книгах.

Отже, діяльність Чернігівського магістрату була спрямована передусім на захист інтересів міщанської спільноти. Спираючись на приписи магдебурзького права, магістрат виконував адміністративні функції – регулював діяльність ремісничих цехів, здійснював контроль за дотриманням правопорядку і санітарного стану, займався благоустроєм і протипожежною охороною міста, а також виконував обов'язки судової та нотаріальної установи.

ЛІТЕРАТУРА

Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Ч. 2. – Львів, 1904.

Доманова Г. Чернігівський магістрат як судова установа // Література та культура Полісся. Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 64–70.

Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 34–42.

Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907. Юбилейное издание Черниговской Городской управы. – Чернигов, 1908.

Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття. – Харків, 1961.

Рукописи Черниговской городской думы // Труды черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.

Ситий І. Герб Чернігова // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1993. – 3 серпня. – С.1–3.

Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901 гг. с очерком истории города Чернигова. – Чернигов, 1901.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 1673, оп. 2, спр. 133, арк. 2 зв.–3.

Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. К., 1990. – С. 35–36.

Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851.

Швидько Г. К. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 7. – Запоріжжя, 1999. – С. 19–23.